

Barbara Bilewicz¹ <https://orcid.org/0000-0003-1333-095X>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

REMINISCENCJE I AKTUALIA WOKÓŁ MYŚLI PEDAGOGICZNEJ I METODY FRIEDRICHA FROEBLA W WYCHOWANIU PRZEDSZKOLNYM

Reminiscences and Current Events Surrounding Friedrich Froebel's Pedagogical Thought and Method in Preschool Education

S u m m a r y: The article is a dissertation on the thoughts, views and methodology of Friedrich Froebel, perceived anew and practiced in the educational reality of the 21st century. The issue was developed on the basis of a review of pedagogical literature, theoretical approaches and methodological proposals, described both by the first and contemporary promoters of Froebel's pedagogical ideas. The past and the present became the areas of analysis: Froebel's pedagogical biography, the vision of the child, the role of the teacher, the understanding of upbringing, the importance of play, the use of teaching gifts set, the essence of education. The text ends with the conclusion that the pedagogy and Froebelian practice in Poland is well developed conceptually and broadly in the didactic and methodological sense.

K e y w o r d s: preschool education, alternative, Froebel's pedagogy, Friedrich Froebel, child, froebelians

Wprowadzenie

Praktyka wychowania przedszkolnego sięgająca do filozofii edukacyjnej Friedricha Froebela (1782–1852), zwana też metodą lub edukacją przez zabawę, rozwijała się w Polsce arytmicznie. Początkowo dynamicznie, głównie za sprawą aktywności

---

¹ Dr hab. Barbara Bilewicz, prof. UMCS – adiunkt w Katedrze Wczesnej Edukacji Instytutu Pedagogiki UMCS w Lublinie. Adres do korespondencji: ul. Głęboka 43, 20-612 Lublin; e-mail: barbara.bilewicz@mail.umcs.pl.

społecznej i publicystycznej kilku wykształconych i zamożnych działaczek społecznych, z Marią Weryho-Radziwiłłowicz na czele, by po II wojnie światowej mieć swój cichy okres i ożywić się na nowo po ok. 100 latach od powstania pierwszych ogródków przedszkolnych w Polsce. W XX wieku idee freblowskie, jak również promowana przez Froebła organizacja pracy, były dostępne wąskiej grupie wtajemniczonych „freblanek”, które w czasie zaborów zdobywały wiedzę na cichych seminariach, pensjach i kursach, lub studiując – nie tak łatwo dostępne jak dziś – pedagogiczne źródła naukowe, książki, artykuły i poradniki metodyczne na temat metody Froebła. Po zakończeniu II wojny światowej nastąpiła inna rzeczywistość społeczno-ideologiczna. Spadła liczba przedszkoli i placówek objętych opieką przedszkolną. Pracę ogródków zaczęły cechować schematyzm i przerost dydaktyzmu. Na obniżenie poziomu wychowania przedszkolnego w ogródkach wpłynęły trudności materialne, brak wykształconej kadry pedagogicznej i ujednoczonych podstaw pracy przedszkola. Wychowawczynie, przeważnie absolwentki szkoły elementarnej, po jednorocznych kursach freblowskich, nie rozumiały istoty swojej pracy, a wskazań metodycznych trzymały się jako jedynej reguły². Po wojnie myśl pedagogiczna Froebła i polskich freblanek zgubiła się pomiędzy ideami komunistycznymi, zabawa zniknęła z poradników i programów wychowania przedszkolnego. Koncepcja Froebła spotkała się nie tylko z ostrą krytyką, ale i z jednostronną interpretacją. Recenzenci i badacze zarzucili jej rutynowość, nadużywanie opowiadań jako formy zdobywania wiedzy, uporczywe ćwiczenia z materiałami, nużący charakter ćwiczeń gimnastycznych. W efekcie z rzeczywistości przedszkolnej zniknął materiał freblowski, nazwany przez Froebła „darami”. Zaczęły podnosić się głosy krytyczne przeciwko ogródkom. Z rozrostem sieci tych placówek nie szło w parze pogłębianie i rozwijanie idei twórcy. Naśladowcy pojmowali myśl pedagogiczną Froebła zbyt wąsko i literalnie, przez co doprowadzali do „zmechanizowania zajęć w ogródkach”³.

Istotna zmiana nastąpiła w XXI wieku. W Polsce pojawiła się wówczas silna potrzeba edukacji zindywidualizowanej i autorskiej, ale odwołującej się do osiągnięć myśli pedagogicznej Nowego Wychowania, edukacji odchodzącej od behawioryzmu, a idącej w kierunku pedagogiki humanistycznej, krytycznej i konstruktywizmu. Ożywcza i ponadczasowa, jak się dziś okazuje, myśl pedagogiczna Froebła i jego polskich promoterek, mimo zawirowań, kryzysów wojennych i trudnego okresu socjalizmu, niezbyt sprzyjającemu niemieckiemu pedagogowi zabawy Froebłowi, nie umarła. Idea podniosła się z kryzysu, by ożywić się na nowo w myśli i praktyce społecznej XXI wieku. Dary wróciły do przedszkoli i szkół, by ponownie stać się nie tylko materiałem do zabawy swobodnej, ale także służyć budowaniu przez dzieci wiedzy o świecie, wiedzy matematycznej i rozwijać u nich poczucie piękna.

² Jan Władysław Dawid, „Nasze freblanki”. *Przegląd Psychologiczny* 20 (1986): 361–362.

³ Stanisław Kot, *Historia wychowania. T. 2: Wychowanie nowoczesne. Od połowy wieku XVIII do współczesnej doby* (Warszawa: Wydawnictwo „Żak”, 1996), 196.

Niniejsze opracowanie jest rozprawą na temat współczesnej alternatywy edukacyjnej wychowania przedszkolnego, inspirowanej myślą i metodyką Friedricha Froebla i jego kontynuatorów. Zagadnienie opracowano w odwołaniu do literatury pedagogicznej autorstwa pedagogicznych naśladowczyń Froebla, zwanych freblankami. W artykule zanalizowano główne idee zawarte w pierwszych publikacjach na temat podejścia i tworzonych na jego podstawie praktyki przedszkolnej i szkolnej, w duchu myśli pedagogicznej Froebla, oraz zestawiono je z praktyką i poglądami współczesnych promoterek koncepcji. Przedmiotem analiz są tezy opracowań teoretycznych i propozycji metodycznych, opublikowanych sto lat później od działalności pierwszych freblowskich publicystek, takich jak Maria Weryho-Radziwiłłowicz, Justyna Strzemeska czy Natalia Cicimirska, oraz doniesienia z nielicznych, niestety, współczesnych badań empirycznych. W opracowaniu przestrzeniami analizy stały się dawne i współczesne ujęcia życiorysu pedagogicznego Friedricha Froebla, wizji dziecka, pojmowanie wychowania, znaczenie zabawy, darów oraz edukacji.

Friedrich (Fryderyk) Fröbel/Froebel – wizjoner, który wyprzedził epokę

Pierwsze polskie, obszerne opracowanie życiorysu i poglądów pedagogicznych niemieckiego pedagoga Friedricha Fröbela/Froebela⁴ pojawiło się w Polsce w 1895 roku w książce Justyny Strzemeskiej i Marii Weryho pt. *Wychowanie przedszkolne. Podręcznik dla wychowawców*⁵. Autorki opisują tu Froebela, używając polskiego odpowiednika jego imienia Fryderyk, akcentując jego trudne dzieciństwo w wizji zamkniętego w sobie, nieufnego dziecka szukającego ukojenia i matczynej miłości w kontakcie z Bogiem i przyrodą. Nazywają go „zachwyconym czcicielem przyrody”, podkreślając, że jego główną siłą napędową była potrzeba badania pojedynczych okazów przyrodniczych, jak również szukania uogólnionych praw natury, co czynił głównie samotnie⁶. Zaznaczają osamotnienie Froebela, ale i jego uporczywość, szczególnie w badaniu przyrody i szukaniu praw nią rządzących, określaniu porządku świata i rzeczy, które w jego koncepcji edukacji sferycznej są od siebie współzależne. Reguły te są traktowane także jako rządzące rozwojem człowieka.

Zdolności wrodzone, pracowitość i wzmożona chęć poszukiwań to ważne wartości w życiu Froebela, które autorki określają jako ponadprzeciętne „samoistne samouctwo”⁷, prowadzące nie tylko do samorozwoju, ale także do działania na rzecz

---

⁴ W artykule zastosowano pisownię nazwiska Froebel, zgodnie z pierwszymi zapisami tego nazwiska w polskich publikacjach.

⁵ Justyna Strzemeska, Maria Weryho, *Wychowanie przedszkolne. Podręcznik dla wychowawców* (Warszawa: nakładem Księgarni Teodora Paprockiego i S-ki, 1895).

⁶ Tamże, 8.

⁷ Tamże.

innych. Aspekt ten pozostaje do dziś bardzo aktualny i stanowi dobry przykład osobowy skutecznej motywacji wewnętrznej, pozwalającej nauczycielowi kreować własny, nie tylko zawodowy, ale i osobisty rozwój, przyczyniający się także do działań społecznych, ogniskowania ludzi o podobnych celach i wartościach wokół swojej osoby oraz autorskiej działalności pedagogicznej i publikacyjnej. Nie mniej ważne niż automotywacja i uporczywość pedagogiczna było czerpanie przez Froebła z pedagogicznych wzorów, modeli tamtego wieku, tzw. „zasilanie się u samego źródła”, które ojciec wychowania przedszkolnego realizował poprzez praktykę w szkole Johanna Heinricha Pestalozziego⁸. Współczesne freblanki, podobnie jak poprzedniczki, poszły za tym wzorem, nie tylko kształcąc się na współczesnych kursach freblowskich za granicą i w Polsce⁹, ale także zrzeszając się w grupach, organizacjach i stowarzyszeniach freblowskich, kreowanych niejako na wzór grup freblanek poprzedniej epoki. Aktualne zasilanie się u źródeł to studiowanie przez kreatorki, publicystki i nauczycielki publikacji wydanych przez Froebel Trust w Londynie na czele z opracowaniami Tiny Bruce, korzystanie z konferencji i spotkań pedagogów freblowskich, organizowanych np. przez Froebel Trust, Froebel USA, Froebel.pl, cyklicznie odbywających się seminariów, warsztatów i konferencji na całym świecie, a w Polsce szczególnie w Lublinie, który stał się najbardziej chyba znanym centrum pedagogiki i praktyki w duchu Froebła. Dziś możemy zatem mówić o renesansie metody¹⁰, a samego Froebła traktować jako pedagoga, „który wyprzedził epokę, wzbudził emocje i zaskoczył swym wizjonerstwem”¹¹.

Dziecko jako indywidualność powiązana z naturą i światem społecznym

W myśli pedagogicznej XX wieku wybrzmiewa nadal aktualna freblowska myśl, że człowiek jest dzieckiem ludzkości, a jego rozwój odbywa się według tych samych praw, co wzrost przyrody. Strzemeska i Weryho uwrażliwiały już w 1895 roku, by wychowawca zbadał te prawa i uczynił z nich podstawy działalności wychowawczej. Akcentując relacje dziecka ze społecznością, cytowały Froebła: „Jednostka, będąc tylko członkiem, częścią całości, jest zarazem częścią samoistną, wypowiadającą się z prawami swymi i wymaganiami. Zbadaj więc indywidualność twego wychowanka”¹².

⁸ Tamże, 11.

⁹ Barbara Bilewicz-Kuźnia, „Kształcenie studentów i nauczycieli w zakresie pedagogiki freblowskiej w Instytucie Pedagogiki UMCS”. W: *Oblicza edukacji przedszkolnej i szkolnej. W 60-lecie pracy zawodowej Profesor Sabiny Guz*, red. Jolanta Andrzejewska, Barbara Bilewicz-Kuźnia (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2020), 155–168.

¹⁰ Barbara Bilewicz-Kuźnia, Sylwia Kustos, Katarzyna Małek, *Dar zabawy. Program wychowania przedszkolnego*, wyd. 3. zmienione (Lublin: Froebel.pl, 2017), 13.

¹¹ Sylwia Kustos, *Friedrich Froebel. Życie, edukacja, inspiracja* (Lublin: Froebel.pl, 2020), 9.

¹² Strzemeska, Weryho, *Wychowanie*, 36.

Doktryna freblowskiego panenteizmu ukazuje się w XXI wieku pod postacią tezy, że każde dziecko jest niepowtarzalną indywidualnością i również częścią większej społeczności, swojej rodziny, grupy przedszkolnej, społeczności lokalnej, państwa, natury i całego świata. Współczesne freblanki mówią tym samym głosem. Bilewicz-Kuźnia podkreśla, że człowiek jest elementem całej struktury i w perspektywie ekologicznej występuje zawsze w łączności z całym światem, a świat z nim. Akcentuje tym samym, że koncepcja Froebela ma silne odniesienie do ekologicznej teorii rozwoju Uriego Brofenbrennera i jego hierarchicznego modelu organizacji środowiska¹³.

Na rozwój dziecka należy patrzeć całościowo, rozważając wszystkie jego aspekty w kontekście środowiska bliższego (wewnętrznego) i dalszego (zewnętrznego), oraz zważać na to, że dzieciństwo rządzi się swoimi własnymi regułami i nie należy traktować go jako wstępnego, przygotowawczego etapu do ważniejszej przyszłości, nie jest też ono wstępem do innego, „lepszego” okresu w życiu jednostki. To etap, który ma nieocenioną wartość i jest wartością samą w sobie. Aby dobrze śledzić rozwój osoby, należy rozpoznawać jej indywidualność, zdolności i potencjał, oraz w kontekście relacji z rodziną i środowiskiem opisywać jej przemiany.

Indywidualność, zwana też „samoistnością”, rozumiana jako prawo do bycia autonomicznym i posiadania swojej odrębności, zaakcentowana wiek temu, nadal jest ważną cechą, a jej szanowanie – ponadczasową wartością pedagogiczną. Aby jej przestrzegać i ją uznawać, należy pamiętać o najistotniejszym aspekcie, tj. poznaniu, które, jak podkreśla Cimirska¹⁴, zasadza się na dokładnej znajomości duszy dziecka. Poznać duszę to poznać dogłębnie, niepowierzchnie, poznać to, co niewidoczne gołym okiem, co czasem nieczytelne i nie do końca zrozumiałe. Postulat Froebela o respektowaniu prawa do indywidualnego tempa rozwoju i poszanowania tego prawa nie stracił na aktualności, a wręcz przeciwnie, jest na nowo odkrywany.

Nie mniej ważne jest „samopoznanie”, czyli proces odkrywania świata poprzez odkrywanie sił kształtujących świat oraz odwoływanie się przy tym do religijnych i chrześcijańskich korzeni stworzenia. Wyraża się to w idei od rzeczy wewnętrznych ku zewnętrznym i na powrót, oznaczając drogę poznania siebie i świata, drogę zarówno humanistyczną, jak i empiryczną¹⁵.

Współczesna rzeczniczka idei freblowskich Sylwia Kustosz akcentuje podobnie, że dziecko należy dobrze poznawać w różnych okolicznościach i relacjach. Potwierdza to słowami, że dziecko postrzegane było i jest w pedagogice freblowskiej jako całość, czyli w kontekście rodziny, świata, a nie w izolacji; każde ma różne doświadczenia, sposoby reagowania¹⁶.

¹³ Bilewicz-Kuźnia, Kustosz, Małek, *Dar zabawy*.

¹⁴ Natalia Cimirska, *Moja ochronka. Podręcznik metodyczny. Zbiór pogadanek i pieśni* (Lwów–Warszawa: nakładem Księgarni Gubrynowicza i Syna, 1920).

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Kustosz, *Friedrich Froebel*, 35.

Wychowanie jako proces wzrostu duchowości

Froebel akcentował, że wychowanie i nauczanie ma być nie tylko pełne, dostosowane do sił i indywidualnych właściwości uczniów, lecz także naukowe, odzwierciedlające sferyczny warunek jedności między naturą, nauką i wychowaniem¹⁷. „Pierwszym, ogólnym celem wychowania jest powołać w człowieku pierwiastek boski, skierować go ku wolnemu, świadomemu spełnianiu jego powołania ziemskiego, wskazać drogi i środki do o tego prowadzące”¹⁸. Zaś drugim, szczegółowym: „dać społeczeństwu pożytecznego członka, drogą umysłowego i moralnego rozwoju podnieść go do miłości bratniej, która wiedzie ku urzeczywistnieniu myśli, zaleconej nam przez Zbawiciela”¹⁹.

Pierwsze publicystki wypowiedziały się na temat stylu i zasad wychowania. Według nich „wychowanie powinno ściśle odróżniać myśl i formę, zachowując pierwszą, nie krępując się drugą”²⁰. Strzemeska i Weryho wyrażają to słowami: „naśladować myśl, nie zaś formę”²¹. Tym samym są przeciwne formalnemu, rutynowemu naśladownictwu edukacyjnemu i stają się ambasadorkami zgłębiania idei i sensu doktryny edukacyjnej Froebła. Odnosząc się do organizacji pracy z dziećmi, podkreślają, że w prawdziwym wychowaniu nie ma miejsca na rutynę i dowolność, co oznacza, że niezbyt korzystne jest trzymanie się sztywnych schematów wychowawczych, programowych i organizacyjnych, tak samo jak niekorzystne są przypadkowość i swoboda. Akcentują, że dysharmonie w wychowaniu działają na niekorzyść dziecka i odbijają się w późniejszym jego rozwoju. Stałość w procesach wychowania prowadzi natomiast do wolności. Prawidłowości wiodą do samodzielności, do głębszego rozumienia własnej istoty i tożsamości, takiej, w której wewnętrzna motywacja jednostki jest zgodna z zewnętrznym kierowaniem. Drogą do rozwoju staje się tym samym samorzutna działalność dziecka, skierowana ku samodzielnemu kształceniu się, wewnątrzsterowność, przejawiająca się w samodzielnym zdobywaniu doświadczeń przy jednoczesnym niwelowaniu niewłaściwych popędów. Metodą nauczania staje się praca kształcąca, wychowanie za pomocą słowa jest zastępowane pracą. Strzemeska i Weryho ukazują dziecko jako istotę niezwykle chłonną poznawczo, motorycznie i duchowo. Przedstawiają je, zgodnie z wizją Froebła, jako osobę pragnącą wiedzieć i tworzyć, uznają, że „im więcej rozwija się dziecko w zakresie poznawczym, tym silniejsza jest jego żądza wiedzy, a środkami do zaspokojenia jej mogą być pogadanki, opowiadania i bajki”²².

¹⁷ Barbara Bilewicz-Kuźnia, *Program wychowania przedszkolnego. Dar zabawy* (Lublin: Froebel.pl, 2014), 20.

¹⁸ Strzemeska, Weryho, *Wychowanie*, 34.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Tamże, 36.

²¹ Tamże, 24

²² Tamże, 14.

W piśmiennictwie pedagogicznym XX wieku rodzina jest uznawana za najważniejsze środowisko wychowawcze, a proces wychowania – za rozpoczynający się już od pierwszych dni życia, kierujący dziecko do zgodności pomiędzy światem myśli, uczuć i światem moralności. Matka i dziecko stanowią całość, choć dziecko najwięcej korzysta pod względem umysłowym i moralnym, gdy żyje w ścisłym obcowaniu z obojgiem rodziców.

W XXI wieku związek dziecka z rodziną i duchowość dziecka są nadal silnie waloryzowane. Pedagodzy określają nawet drogę rozwoju duchowego młodego człowieka, wskazując na sztukę, którą określają swego rodzaju duchowością. Jak pisze Kustosz, dziecko we współczesnym nurcie myśli freblowskiej powinno być traktowane z należnym mu szacunkiem i powinno mu się stwarzać warunki do twórczego rozwoju poprzez sztukę²³. „W akcie tworzenia dziecko staje się kreatorem, a tylko poprzez samodzielne tworzenie czegoś jest w stanie zrozumieć w późniejszym czasie Stwórcę absolutnego, za jakiego Froebel uznawał Boga”²⁴. Aktualna wizja wychowania oparta jest na zaufaniu i szacunku nauczyciela do siebie, do dziecka, dziecka do siebie oraz do otoczenia; to łączenie wolności i twórczości ze spokojem i refleksyjną duchowością. Kustosz podkreśla, że dziecko nie podąża za wychowawcą, ale odważnie idzie do przodu, czując za plecami troskę i opiekę gotowego do pomocy wychowawcy²⁵. Koncepcja wychowania w szacunku i poprzez sztukę, z dużym zaufaniem do dziecka, jawi się jako unowocześniona, a zaakcentowanie w niej podmiotowości wychowanka i nasycenie procesu wychowania twórczością ukazuje dziecko jako nasycony boskim pierwiastkiem podmiot kreatywny.

Zabawa jako źródło wszelkiego dobra

Froebel, uznany za apostoła dziecięcej zabawy, deklarował, że zabawa zajmuje najważniejsze, centralne miejsce w rozwoju dziecka, a pierwszym dziecięcym prawem jest prawo wolności zabawy, spokojnego i samoistnego bawienia się, dopóki dziecko tego będzie chciał²⁶. W publikacji *Wychowanie przedszkolne* Strzemeska i Weryho przypominają przesłanie Froebela:

Zabawa – to żywioł, to wyższy stopień rozwoju rozważanego tutaj okresu, źródło wszelkiego dobra się w niej zawiera, z niej wypływa. Dziecko bawiące się spokojnie, gorliwie, wytrwale, będzie później takim samym gorliwym, spokojnym, wytrwałym pracownikiem. Zabawa dziecka

²³ Kustosz, *Friedrich Froebel*, 35.

²⁴ Tamże.

²⁵ Tamże.

²⁶ Strzemeska, Weryho, *Wychowanie*, 51.

to nie czczy igraszka, ma ona głęboką doniosłość i znaczenie; matko, rozwijaj ją, umacniaj; ojciec osłaniaj ją i strzeż²⁷.

Strzemeska i Weryho nakazują, by osłaniać zabawę, przewodnicząc jej; podkreślają za Froeblem, że dzięki kontaktom z przedmiotami w zabawie dziecko umacnia swój organizm, uczy się używać narzędzi zmysłów, wyodrębnia siebie z otoczenia, uświadamia sobie własne siły, „jaźń własną doprowadza do samowiedzy”, nabywa pierwsze wiadomości, ćwiczy pamięć, rozwija spostrzegawczość, przygotowuje się do myślenia abstrakcyjnego, ćwiczy wolę, charakter i buduje relacje z innymi²⁸. Jest to tym samym znakomity wykaz funkcji zabawy.

Pierwsze freblanki akcentują wolność w zabawie, podkreślają, że przymus wyklucza zainteresowanie, a wraz z nim zabija chęć do danej czynności, pracy, zabawy, wywołując sprzeciw w postaci kaprysów, gniewu, nudy, przygnębienia wraz z szeregiem innych skutków ujemnych. Współcześnie, podobnie, echem brzmi wspomniany przez Froebela i freblanki akcent wolności jako warunek dobrej zabawy. Wolność idzie w parze z indywidualnością i stwarzaniem dzieciom przestrzeni do kreowania własnego świata marzeń i pragnień.

W XXI wieku, gdy ponownie ożyła myśl Froebela, Bilewicz-Kuźnia opracowuje program i poradnik metodyczny wychowania przedszkolnego w nurcie freblowskim pt. *Dar zabawy*²⁹. To pierwsze w nowym wieku publikacje dotyczące propozycji włączania koncepcji Froebela do praktyki wychowania przedszkolnego, po ok. 100 latach od powstania pierwotnej koncepcji i w międzyczasie odstawienia jej na edukacyjną bocznicę. Projekty badawcze „Dar zabawy” czy „Matematyczny dar”, zrealizowane w Lublinie i województwie lubelskim w latach 2014–2018, silnie waloryzują freblowską ideę zabawy. Zabawa jest w nich traktowana dwutorowo, jako aktywność własna dziecka, czyli swobodne i wolne działanie, oraz aktywność o charakterze nauczającym, realizowana w towarzystwie nauczyciela lub tutora, często z wykorzystaniem materiałów dydaktycznych, zwanych darami.

Zabawa w publicystyce freblowskiej nowego wieku nadal ma rangę głównej formy aktywności dziecka i jest podstawą pracy według programu „Dar zabawy”. Ujmowana jest jako wrodzona potrzeba człowieka, imperatyw rozwojowy, dar natury, przestrzeń progresu i podstawowa strategia edukacyjna³⁰. Umieszczenie jej w centrum działań praktycznych w przedszkolu to swego rodzaju odpowiedź na wcześniejsze jej lekceważenie i brak w podstawach programowych XX wieku. W programie odróżnia się wyraźnie zabawę o charakterze swobodnym od aktywności kierowanej, o charakterze zadaniowym, określonej jako zabawa dydaktyczna.

²⁷ Tamże, 49.

²⁸ Tamże, 49–50.

²⁹ Barbara Bilewicz-Kuźnia, *Dar zabawy. Metodyka i propozycje zajęć z dziećmi według założeń pedagogicznych Froebela* (Lublin: Froebel.pl, 2014).

³⁰ Bilewicz-Kuźnia, *Program*, 28.

W pierwszym rozumieniu jest ona aktywnością ulotną, przyjemną, nie podlega regułom zewnętrznym ani ograniczeniom czasowo-przestrzennym. Dziecko może ją w każdym momencie przerwać, gdyż samo decyduje o jej przebiegu, formie i treści.

Ożywiona pedagogika nurtu freblowskiego proponuje także zmiany w nazewnictwie, bo nie w idei, zabawy językowe, zabawy w miniteatrzyki, teatrzyki stolikowe³¹ z wykorzystaniem darów oraz zabawy na zewnątrz³². Pojawiają się propozycje metodyczne rymowanych zabaw z darami, opublikowane w tomikach pt.: *Rymuję i buduję. Rymowanki i wiersze do darów*³³; *Od rozmowy do budowy. Rymowane zabawy z darami*³⁴; *Mówię Ci. Wiersze doskonalące artykulację*³⁵; *Cyfry znam, liczę sam. Rymowanki matematyczne*³⁶. Są to teksty nowoczesne, tematyczne. Ukierunkowane na czynności złożone, np. słuchanie i konstruowanie (np. „Gdy dzielni rycerze z ciężkich bitew wracali, / Wszyscy w królestwie ich radośnie witali; / Były wiwaty, salwy pochwalne, / A w końcu powstały łuki triumfalne. / Wysokie, szerokie, pięknie zdobione / Na cześć rycerzy odważnych wznoszone, / Dumne kolumny je podtrzymały, / Rycerzom wielką radość dawały. / By poczuć atmosferę takich wielkich dni, / Łuk triumfalny zbuduj teraz ty”³⁷); usprawnianie mowy i wymowy, wzbogacanie wiedzy, budowanie pojęć matematycznych (np. „Pięć palców w ręce prawej, pięć też w lewej masz, / Pięć palców w każdej stopie – policzysz radę dasz? / Pięć linii jest dla nut, pięć płatków kwiatek ma, / Na liczeniu do pięciu już każdy się zna! / Pięć kół kolorowych – olimpijska flaga. / Do pięciu liczymy, a więc uważa! / Od poniedziałku do piątku jest również pięć dni, / A teraz piątkę pięć razy, proszę przybij mi”³⁸).

Wiersze te i opowiadania własne nauczycielek wyzwalają aktywność konstrukcyjną i twórczą dzieci, są pomocniczym materiałem dydaktycznym. Przed II wojną światową wśród polskich opracowań do pracy z darami nie było zbiorów freblowskich wierszy i opowiadań własnych nauczycielek. W podręczniku metodycznym *Wychowanie przedszkolne* Strzemeskiej i Weryho spotykamy wprawdzie przykłady opowiadań nauczycielki, tzw. pogadanek, powiastek, ale nie znajdujemy tam żadnych utworów wierszowanych³⁹. W okresie narodzin wychowania przedszkolnego w Polsce nie było także tego rodzaju zbiorów tematycznych funkcjonujących jako odrębne publikacje. Wierszyki przeznaczone do pracy z darami były dostępne, ale

³¹ Katarzyna Małek, *Teatrzyki. Wielka księga inspiracji. Propozycje animacji teatralnych i zabaw w oparciu o pedagogikę Froebela* (Lublin: Froebel.pl, 2016).

³² Katarzyna Małek, *Drzwi szeroko otwarte. Gry i zabawy outdoorowe* (Lublin: Froebel.pl, 2022).

³³ Sylwia Kustos, *Rymuję i buduję. Rymowanki i wiersze do darów* (Lublin: Froebel.pl, 2016).

³⁴ Taż, *Od rozmowy do budowy. Rymowane zabawy z darami* (Lublin: Froebel.pl, 2021).

³⁵ Sylwia Kustos, Anna Iskra, *Mówię ci. Wiersze doskonalące artykulację* (Lublin: Froebel.pl, 2021).

³⁶ Sylwia Kustos, *Cyfry znam, liczę sam. Rymowanki matematyczne* (Lublin: Froebel.pl, 2021).

³⁷ Taż, *Rymuję i buduję*, 106.

³⁸ Taż, *Cyfry znam, liczę sam*, 11.

³⁹ Strzemeska, Weryho, *Wychowanie*.

w języku angielskim i niemieckim⁴⁰. Obecnie w polskiej literaturze metodycznej napisanej w duchu Froebela jest odwrotnie. Istnieją nawet „friebelskie wiersze” do nauki języka angielskiego⁴¹.

W odniesieniu do opowiadań w XXI wieku Katarzyna Małek wychodzi na przeciw krytycznym uwagom na temat symbolicznego, uproszczonego charakteru friebelskich darów. Pokazuje ona wykorzystanie materiału edukacyjnego Froebela do tworzenia z dziećmi i dla dzieci teatrzyków stolikowych oraz teatrzyków cieni. Małek proponuje używanie darów do modelowania treści bajek, legend i wierszy itp. oraz traktowanie ich jako materiału wyzwalającego wielostronną aktywność dzieci. W ten sposób same narracje nie nużą, a wyzwalają i prowokują do kolejnych aktywności. W proponowany, nowy metodyczny sposób wykorzystania darów Małek sięga także do praktyki Weryho, która używała rysunków, obrazków i makiet.

Poza krótkimi utworami wierszowanymi i opowiadaniem pojawiły się także zbiory zabaw na dworze, tzw. outdoorowych⁴², oraz gier i zabaw matematycznych, w tym w kodowanie. Zabawy na dworze szybko i z powodzeniem przyjęły się w edukacji przedszkolnej, szczególnie że stanowią swego rodzaju rozwinięcie friebelskich zabaw ogródkowych i zabaw w kole.

Inną nową formą zabaw, która zaistniała w XXI wieku, są gry logiczne i zabawy matematyczne⁴³, w tym doskonalące umiejętność kodowania⁴⁴. Praktyczne wykorzystanie w nich materiału dydaktycznego, zwanego darami, pozwala na kreowanie edukacji czynnościowej, konkretnej, nie abstrakcyjnej. Sam Froebel nie odrzucał gotowych zabawek, o czym także piszą Strzemeska i Weryho, wspominając o lalkach, zwierzętach, wózkach, ale szczególną wagę przywiązywał do darów, materiałów, które się dziecku ofiarowuje, a dziecko, bawiąc się nimi, uczy się także ponosić za nie odpowiedzialność.

Dary – od odtwórczości do twórczości

Podstawowy komplet pomocy dydaktycznych, zabawek, zwanych darami czy podarkami, został oryginalnie zaprojektowany przez Froebela z przyświecającą mu ideą, że dobra zabawka powinna być przemyślana, wykonana z surowego materiału i mieć prosty kształt geometryczny. Strzemeska i Weryho opisują ich

---

⁴⁰ www.froebel.org.uk/training-and-resources/the-froebel-archive [dostęp: 20.05.2024].

⁴¹ Sylwia Kustosz, *Hey, English is okay! Angielski z darami Froebela* (Lublin: Froebel.pl, 2016).

⁴² Małek, *Drzwi szeroko otwarte*.

⁴³ Edyta Gruszczyk-Kolczyńska, Joanna Koziół, *Zastosowanie darów Froebela w dziecięcej matematyce* (Lublin: Froebel.pl, 2017).

⁴⁴ Agnieszka Kwapiszewska-Wolska, *Gry logiczne i matematyczne z wykorzystaniem figur liczbowych* (Lublin: Froebel.pl, 2022); Agnieszka Kwapiszewska-Wolska, Barbara Bałdyga, Natalia Walter, *Przygotowanie do programowania. Gry logiczne i ćwiczenia unplugged z darami Froebela* (Lublin: Froebel.pl, 2019).

wygląd w *Wychowaniu przedszkolnym*. Zostały tam zilustrowane dary podstawowe, ponumerowane oryginalnie przez Froebla od I do V, wskazano na ich przeznaczenie oraz możliwości tworzenia z nich reprezentacji świata doświadczanego. Pogląd pierwszych freblanek na wykorzystanie darów jest jednak dość wąski. Strzemeska i Weryho są zdania, że „wszystkie dary Froebla mają cel jeden: odtwarzanie wiadomości nabytych. Ponieważ zaś nabywamy z księgi żywej, z rzeczywistości, więc też przedmioty rozważane są zapamiętywane w związku z zastosowaniem ich do pewnego otoczenia”⁴⁵. Odtwarzanie świata zastanego freblanki nazywają zabawą naturalną, która według nich jest atrakcyjna, gdy dziecku towarzyszy w budowaniu nauczyciel, gdy wchodzi on z dzieckiem w dialog, tworzy dla niego narrację, przez co ożywia zabawę. Weryho, w odniesieniu do Froebla, w publikacji *Metoda wychowania przedszkolnego* pisze o nim tak: „Namiętnie potępiając rutynę, sam ukazuje się jako rutynista w pewnych wskazówkach praktycznych”⁴⁶. Uogólnia, że dary służą odtwarzaniu wiadomości nabytych oraz ograniczają się do geometrii przestrzennej i poznawania figur płaskich. Jako rozwiązanie proponuje więc, by materiały traktować jako zabawki i dawać dziecku szansę samodzielnego tworzenia z ich wykorzystaniem, łączyć pogadanki i zajęcia z tym materiałem oraz innym rodzajem działalności, rysowaniem, lepieniem, modelowaniem.

Dary w XXI wieku postrzega się w tym szerszym znaczeniu. W pełni opisane znajdujemy je w programie „Dar zabawy”, poradniku metodycznym do programu oraz książce z badań eksperymentalnych z wykorzystaniem darów⁴⁷. Scharakteryzowano tu ich przemyślaną, logiczny charakter konstrukcyjny, proporcjonalność, zasadę powtarzania miary (1 cal) oraz powtarzalności kolorów, zasadę od figur przestrzennych 3D do płaskich 2D, prostotę w formie, ale z możliwością poznawania wszystkich własności figur płaskich i przestrzennych (takich jak krawędź, bok, wierzchołek, płaszczyzna itp.). Dary opisywane w ostatnim dziesięcioleciu jawią się jako materiał służący do zabaw swobodnych, ilustrowania matematycznych pojęć i układów (np. twierdzenie Pitagorasa z daru V), jako materiał do konstruowania kształtów życia, tzw. kształtów naturalnych, istniejących w życiu codziennym jako budowle, konstrukcje; kształtów matematycznych oraz kształtów piękna, ornamentów i zdobień, ułożonych jako rytmy, czy układy na planie koła lub krzyża. Współczesne opisy charakteryzują je jako materiał, który służy nie tylko do odtwarzania form rzeczywistości, ale i tworzenia, samodzielnego działania w zabawach swobodnych lub celowego wykorzystania przez nauczyciela w celu ilustracji pożądaných treści edukacyjnych, np. tworzenia scenografii w miniateatrzykach, ilustracji opowiadań, bajek. Badania wykazały, że praca oparta na

⁴⁵ Strzemeska, Weryho, *Wychowanie*, 31.

⁴⁶ Tamże, 207.

⁴⁷ Barbara Bilewicz-Kuźnia, *Rozwijanie umiejętności matematycznych dzieci w wieku przedszkolnym* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2018).

autorskim programie edukacji matematycznej z wykorzystaniem darów podnosi poziom kompetencji matematycznych dzieci, szczególnie w zakresie zdolności geometrycznych i przestrzennych, oraz rozwija ich kreatywność. Empirycznie potwierdziła się także skuteczność projektu czynnościowego „Matematyczny dar” w odniesieniu do umiejętności liczenia i rozumienia czasu⁴⁸.

Kustosz⁴⁹ zauważa ponadto, że zabawy z darami są istotną częścią swobodnej organizacji własnego czasu dzieci, nazywa dary materiałem uniwersalnym, argumentując, że chętnie sięgają po nie zarówno dziewczynki, jak i chłopcy. Dostrzega dwutorowe oddziaływanie materiału, uznając, że z jednej strony pobudza on aktywność dzieci, a z drugiej jest materiałem sprzyjającym wyciszeniu i koncentracji, szczególnie dzieci mających z tym kłopot. Formułuje wniosek, że dzieci się nie nudzą, ale też potwierdza walor ideowy wyszczególniony przez Strzemeską i Weryho, iż dzieci w toku pracy z materiałem samodzielnie modelują poziom trudności i skomplikowania wykonywanych przez siebie zadań. Dary znajdują także zastosowanie diagnostyczne. Są wykorzystywane jako materiał do prób oceniających zdolności przestrzenne oraz konstrukcyjne⁵⁰. Ich walorami są kompaktowy charakter i funkcjonalność, dostępność wzorów graficznych budowli, co ułatwia ocenę kompetencji dzieci w zakresie budowania, odwzorowywania i odtwarzania wzorów konstrukcyjnych.

Edukacja jako uczestniczenie w życiu dziecka

Strzemeska i Weryho piszą, że edukacja w ogródku przedszkolnym, dziś zwanym przedszkolem, „nie jest to musztra, obowiązek przejścia takiego lub innego kursu, budowli, plecionek itp., jak domaga się program pewnych ogródków dziecięcych i podręczników. Jest to po prostu uczestniczenie w życiu dziecka, w jego obowiązkach i uciesach”⁵¹. To bardzo postępowe, głębokie i aktualne założenie, akcentujące prawdziwą więź nauczyciela z dzieckiem. W odniesieniu do relacji jako warunku skutecznego procesu głębokiego uczenia się współcześnie podtrzymuje się myśl freblowską i akcentuje wartość dzieciństwa i uczestnictwa w życiu dziecka. Bilewicz-Kuźnia, Kustosz i Małek piszą: „Wzajemne relacje, w toku których

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Sylwia Kustosz, „Freblowska kreatywność – wpływ kontaktu z darami Friedricha Froebela na rozwój dziecka i nauczyciela”. W: *Doświadczenie zmian w teorii i praktyce pedagogicznej*, red. Joanna Skibska, Justyna Wojciechowska (Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, 2015).

⁵⁰ Zob. Jadwiga Popielówna, „Z badań nad myślą kierującą działaniem dziecka”. *Roczniki Filozoficzne* 5 (1) (1955–1957): 27–78; Bilewicz-Kuźnia, *Rozwijanie umiejętności*; Jan Amos Jelinek, „Odtwarzanie wzorów konstrukcyjnych przez dzieci 4-, 5- i 6-letnie 70 lat temu i dzisiaj. Porównanie wyników badań”. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny* 42 (2) (2023): 77–91.

⁵¹ Strzemeska, Weryho, *Wychowanie*, 51–52.

pojawia się współpraca i okazywany jest wzajemny szacunek, dostarczają poczucia bezpieczeństwa i stwarzają najlepsze warunki do rozwoju jednostki⁵².

Weryho wypowiada się także w sprawie metody. W poradniku *Wskazówki dla osób zakładających i prowadzących ochronki*⁵³ domaga się uszczuplenia treści programowych poprzez ograniczenie liczby opowiadań, nieupatrywanie w nich głównej części zajęć. Argumentuje to spostrzeżeniem, że dzieci przy słuchaniu opowiadań są mniej aktywne, postuluje zmysłowe poznawanie przedmiotów, w odróżnieniu od jedynie pogładowego. Wyjaśnia czytelnikom, że nauczanie ubezwładnia samoistość umysłu, gdyż odzwyczajają dziecko od tego, by samo patrzyło, samo poznawało; postuluje zgłębianie żywej przyrody i podejmowanie prac ręcznych, takich jak rysowanie, roboty w tekturze, z grochu, lepienie itp.

Organizacja kształcenia w przedszkolu w duchu freblowskim, ale autorskim ujęciu Bilewicz-Kuźni⁵⁴ obejmuje takie formy, jak: zabawa swobodna, zabawa kierowana o charakterze dydaktycznym z wykorzystaniem darów natury i darów dydaktycznych, działania badawcze, zajęcia dydaktyczne realizowane jako spotkania w kole lub/i aktywność zabawowo-zadaniowa w grupach, twórcze prace ręczne, prace ogródkowe i kuchenne, aktywność na powietrzu, czynności rekreacyjno-zdrowotne, wycieczki, wyjścia terenowe. Proponowane przez Froebła aktywności zostały zachowane, zmianie ulega jedynie propozycja zajęć w grupach pracujących metodą stacijną w kilku różnych kąciakach: darów, twórczym, badawczym i gospodarczym (ogródek i kuchnia). W działaniu dydaktycznym organizowanym przez nauczyciela proponuje się wykorzystywanie darów natury, czyli materiałów przyrodniczych, oraz darów dydaktycznych, czyli klocków, mozaik, pierścieni. Poznawanie otoczenia i przedmiotów odbywa się głównie poprzez badanie przedmiotów metodą dotyku, z wykorzystaniem worków heurystycznych, oglądaniem w kąciaku badawczym okazów przyrodniczych, manipulacje z darami, w tym głównie z darem II. Mocno zaakcentowana jest także edukacja w plenerze, prace w ogrodzie, wychodzenie poza placówkę przedszkolną na wyprawy terenowe.

Podsumowanie

Współczesny polski freblowski nurt edukacji przedszkolnej koreluje z pierwotną myślą i filozofią sferyczną autora koncepcji zabawy i wychowania Friedricha/Fryderyka Fröbela/Froebela. Odpowiada założeniom, a nawet poszerza tezy publicystek, freblanek XX wieku, na czele z Marią Weryho i Justyną Strzemeską. Podtrzymuje

⁵² Bilewicz-Kuźnia, Kustos, Małek, *Dar zabawy*, 25.

⁵³ Maria Weryho, *Wskazówki dla osób zakładających i prowadzących ochrony z planami budynków* (Warszawa: Biblioteka Polska, 1921).

⁵⁴ Bilewicz-Kuźnia, *Dar zabawy*, 36.

i wzmacnia najważniejsze wartości pedagogiki freblowskiej, takie jak rodzina, zabawa, wolność, działanie, szacunek.

Polska pedagogika i praktyka freblowska są ugruntowane nie tylko koncepcyjnie, ale i wdrożeniowo. Wiedza na temat filozofii edukacyjnej Froebła we współczesnych ujęciach jest w Polsce dostępna i szeroka. Na rynku wydawniczym dostępny jest bogaty repertuar pozycji książkowych, opracowań zarówno naukowych, jak i metodycznych, autorskich rozwiązań i planów miesięcznych, środków dydaktycznych. W ostatnim dziesięcioleciu koncepcja rozwinęła się zdecydowanie i dynamicznie. Współczesne freblanki napisały wiele tomików wierszy i opowiadań, służących jako pomoce do zabaw z darami, a publikując je, czy to w formie zwartej, czy na forach internetowych i fanpage'ach, wykreowały także społeczność wymiany wiedzy i dobrych praktyk⁵⁵.

Szerzej spojrzano na możliwości wykorzystania darów, czyli freblowskich środków dydaktycznych, szczególnie mając na względzie twórczy rozwój dziecka i wychowanie przez sztukę. Zaakcentowano zapobieganie rutynie w wykorzystaniu materiałów dydaktycznych i podkreślono potrzebę traktowania zabawy jako wrodzonej potrzeby dziecka. Pojawiły się zweryfikowane naukowo rozwiązania metodyczne i diagnostyczne z darami Froebła. Przestrzeń metodycznych rozwiązań poszerzyła się o propozycje dotyczące wspierania kompetencji cyfrowych nie tylko dla edukacji przedszkolnej, ale i wczesnoszkolnej. Darami Froebła zainteresowały się znane w środowisku naukowym autorytety z zakresu pedagogiki przedszkolnej i dydaktyki matematyki.

Imponująca liczba publikacji i konferencji metodyczno-naukowych, propozycji bardzo zróżnicowanych tematycznie i w odniesieniu do różnych obszarów rozwoju dziecka, to dowód na dynamicznie rozwijający się nurt pedagogiki i metodyki freblowskiej w Polsce. Oczywiście zagrożeniem dla ożywionego, alternatywnego wciąż podejścia freblowskiego, jak również materiałów dydaktycznych metody, czyli darów Froebła, jest jego wąska, subiektywna interpretacja, nieuzasadniona krytyka metody i brak empirycznej weryfikacji jej skuteczności w postaci badań. Zagrożenia te dotyczą każdą alternatywną myśl i praktykę pedagogiczną. Konkludując, dziś jednak na pewno wiemy, że nauczyciel, podejmując pracę według na nowo odczytanych i zinterpretowanych założeń freblowskich, powinien czuć się metodycznie wzmocniony. Ma też silne zaplecze i wsparcie społeczne szerokiego grona entuzjastów tego podejścia, zrzeszających się w mediach społecznościowych. Badacz może być natomiast zainspirowany do weryfikowania i porównywania efektywności tej powtórnie odkrytej i śmiało rozwijanej koncepcji pedagogicznej.

---

⁵⁵ Zob. www.facebook.com/groups/204766349879621/?locale=pl_PL; www.froebel.org.uk/training-and-resources/the-froebel-archive [dostęp: 20.05.2024].

Streszczenie: Artykuł stanowi rozprawę na temat myśli, poglądów i metodyki Friedricha Froebla postrzeganej na nowo i praktykowanej w rzeczywistości edukacyjnej XXI wieku. Zagadnienie opracowano na podstawie przeglądu literatury pedagogicznej, ujęć teoretycznych i propozycji metodycznych, opisanych zarówno przez pierwsze, jak i współczesne promotorki idei pedagogicznych Froebela. Przestrzeniami analizy stały się dawne i współczesne: ujęcie życiorysu pedagogicznego Friedricha Froebela, wizja dziecka, rola nauczyciela, pojmowanie wychowania, znaczenie zabawy, wykorzystanie środków dydaktycznych, darów, istota edukacji. Tekst zakończony jest wnioskiem, że pedagogika i praktyka freblowska są w Polsce dobrze opracowane koncepcyjnie i szeroko w zakresie dydaktyczno-metodycznym.

Słowa kluczowe: wychowanie przedszkolne, alternatywa, pedagogika Froebela, Friedrich Froebel, dziecko, freblanki

Bibliografia

- Bilewicz-Kuźnia, Barbara. *Dar zabawy. Metodyka i propozycje zajęć z dziećmi według założeń pedagogicznych Froebela*. Lublin: Froebel.pl, 2014.
- Bilewicz-Kuźnia, Barbara. „Kształcenie studentów i nauczycieli w zakresie pedagogiki freblowskiej w Instytucie Pedagogiki UMCS”. W: *Oblicza edukacji przedszkolnej i szkolnej. W 60-lecie pracy zawodowej Profesor Sabiny Guz*, red. Jolanta Andrzejewska, Barbara Bilewicz-Kuźnia. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Skłodowskiej-Curie, 2020.
- Bilewicz-Kuźnia, Barbara. *Program wychowania przedszkolnego. Dar zabawy*. Lublin: Froebel.pl, 2014.
- Bilewicz-Kuźnia, Barbara. *Rozwijanie umiejętności matematycznych dzieci w wieku przedszkolnym*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2018.
- Bilewicz-Kuźnia, Barbara, Kustos, Sylwia, Małek, Katarzyna. *Dar zabawy. Program wychowania przedszkolnego*, wyd. 3 zmienione. Lublin: Froebel.pl, 2017.
- Cicimirska, Natalia. *Moja ochronka. Podręcznik metodyczny. Zbiór pogadanek i pieśni*. Lwów-Warszawa: nakładem Księgarni Gubrynowicza i Syna, 1920.
- Dawid, Jan Władysław. „Nasze freblanki”. *Przegląd Psychologiczny* 20 (1986): 361–362.
- Gruszczyk-Kolczyńska, Edyta, Koziół, Joanna. *Zastosowanie darów Froebela w dziecięcej matematyce*. Lublin: Froebel.pl, 2017.
- Jelinek, Jan Amos. „Odtwarzanie wzorów konstrukcyjnych przez dzieci 4-, 5- i 6-letnie 70 lat temu i dzisiaj. Porównanie wyników badań”. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny* 42 (2) (2023): 77–91.
- Kot, Stanisław. *Historia wychowania. T. 2: Wychowanie nowoczesne. Od połowy wieku XVIII do współczesnej doby*. Warszawa: Wydawnictwo „Żak”, 1996.
- Kustos, Sylwia. „Freblowska kreatywność – wpływ kontaktu z darami Friedricha Froebela na rozwój dziecka i nauczyciela”. W: *Doświadczenie zmian w teorii i praktyce pedagogicznej*, red. Joanna Skibska, Justyna Wojciechowska, 61–72. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak, 2015.
- Kustos, Sylwia. *Cyfry znam, liczę sam. Rymowanki matematyczne*. Lublin: Froebel.pl, 2021.
- Kustos, Sylwia. *Friedrich Froebel. Życie, edukacja, inspiracja*. Lublin: Froebel.pl, 2020.
- Kustos, Sylwia. *Hey, English is okay! Angielski z darami Froebela*. Lublin: Froebel.pl, 2016.
- Kustos, Sylwia. *Od rozmowy do budowy. Rymowane zabawy z darami*. Lublin: Froebel.pl, 2021.
- Kustos, Sylwia. *Rymuję i buduję. Rymowanki i wiersze do darów*. Lublin: Froebel.pl, 2016.
- Kustos, Sylwia, Iskra, Anna. *Mówię ci. Wiersze doskonalące artykulację*. Lublin: Froebel.pl, 2021.

- Kwapiszewska-Wolska, Agnieszka. *Gry logiczne i matematyczne z wykorzystaniem figur liczbowych*. Lublin: Froebel.pl, 2022.
- Kwapiszewska-Wolska, Agnieszka, Bałdyga, Barbara, Walter, Natalia. *Przygotowanie do programowania. Gry logiczne i ćwiczenia unplugged z darami Froebela*. Lublin: Froebel.pl, 2019.
- Małek, Katarzyna. *Drzwi szeroko otwarte. Gry i zabawy outdoorowe*. Lublin: Froebel.pl, 2022.
- Małek, Katarzyna. *Teatrzyki. Wielka księga inspiracji. Propozycje animacji teatralnych i zabaw w oparciu o pedagogikę Froebela*. Lublin: Froebel.pl, 2016.
- Popielówna, Jadwiga. „Z badań nad myślą kierującą działaniem dziecka”. *Roczniki Filozoficzne* 5 (1) (1955–1957): 27–78.
- Strzemeska, Justyna, Weryho, Maria. *Wychowanie przedszkolne. Podręcznik dla wychowawców*. Warszawa: nakładem Księgarni Teodora Paprockiego i S-ki, 1895.
- Weryho, Maria. *Wskazówki dla osób zakładających i prowadzących ochrony z planami budynków*. Warszawa: Biblioteka Polska, 1921.